

σε χαμηλά επίπεδα. Στο άλλο άκρο του φάσματος, στα χαμηλότερα στρώματα της αγοράς εργασίας, αναρίθμητες διευθετήσεις επιτρέπουν, ανέχονται ή διευκολύνουν τη μετανάστευση και προσωρινή παραμονή αλλοδαπών εργαζομένων.

Οι δομές των αγορών εργασίας, όσον αφορά στην προσφορά και τη ζήτηση εργατικού δυναμικού (γηγενούς και μεταναστευτικού), σε συνδυασμό με τα χαμηλά μεταφορικά κόστη, ευνοούν τις παντός είδους νόμιμες και παράνομες εργασιακές διευθετήσεις προσωρινού χαρακτήρα.

Συμβάλλουν δε στη μεταβολή της συμμετοχής των δύο φύλων στο μεταναστευτικό φαινόμενο. Πολλές από τις θέσεις εργασίας «β' κατηγορίας» προσφέρονται σε νοικοκυριά και σε τομείς που συνδέονται παραδοσιακά με γυναίκες. Έτσι, οι γυναίκες έχουν μετατραπεί οι ίδιες σε ενεργούς δρώντες του μεταναστευτικού φαινομένου και δεν θεωρούνται πλέον απλώς «εξαρτώμενα μέλη» των συζύγων τους που είχαν μεταναστεύσει για να βρουν εργασία, φέρνοντας αργότερα στη χώρα υποδοχής τις γυναίκες και τα παιδιά τους (Anderson, 2000· Anthias και Lazaridis, 2000· Kofman κ.ά., 2000· Salih, 2001· Tastsoglou και Alipranti, 2003· Zontini, 2004).

Άλλες μορφές προσωρινής μετανάστευσης, που καταγράφονται κυρίως στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη και σε περιοχές της Μεσογείου, περιλαμβάνουν την *κυκλική μετανάστευση* (shuttle migration) (επαναλαμβανόμενα διαστήματα διαμονής, διάρκειας λίγων μόνο μηνών και συνήθως για άτυπη εργασία) ή τη *μετανάστευση τύπου «βαλίτσας»* (suitcase migration) (επαναλαμβανόμενα ταξίδια διάρκειας λίγων ημερών ή εβδομάδων, κυρίως για εμπορικές και μικροεπιχειρηματικές δραστηριότητες) και άλλες, μικρής κλίμακας, εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες που συνδέονται με την άνθηση των «οικονομιών του παζαριού» στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, καθώς και στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου.

Οι συγκεκριμένες μορφές μετανάστευσης έχουν τις ρίζες τους σε προϋπάρχουσες κρατικές και οικονομικές δομές, όπως η «μαύρη αγορά» επί κομμουνισμού και οι παραδοσιακές υπαίθριες αγορές των χωρών της Μεσογείου. Ευνοούνται δε ακόμα περισσότερο από τις τρέχουσες διεργασίες οικονομικής και πολιτικής μετάβασης στις περιοχές αυτές, διεργασίες που συχνά οδηγούν τους πληθυσμούς

στην ανακάλυψη νέων μορφών μετακίνησης και οικονομικής δραστηριότητας, ακόμα και όταν η νόμιμη μετανάστευση, με την πιο «παραδοσιακή» έννοια του όρου, είναι αδύνατη (λόγω περιορισμών στη μεταναστευτική πολιτική) ή ανεπιθύμητη (λόγω δεύτερης εργασίας ή της λήψης κοινωνικών παροχών στην πατρίδα).

Επίσημοι ορισμοί και κοινωνικές πραγματικότητες: ποιοι θεωρούνται μετανάστες;

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την ελληνική πραγματικότητα χρειάζεται να ρίξουμε μια ματιά στους ορισμούς και στα καθεστώτα που διέπουν τη μετανάστευση μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Πράγματι, αυτά διαφέρουν πολύ μεταξύ τους, ενώ η στατιστική απεικόνιση του φαινομένου υπακούει περισσότερο στις εθνικές σκοπιμότητες, παρά σε διεθνή πρότυπα. Τυποποιημένοι και άριστα υπομνηματισμένοι πίνακες, όπως αυτοί που έχει δημοσιεύσει ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), είναι μεν εξαιρετικά χρήσιμοι για την επιστημονική κοινότητα, υποδηλώνουν όμως και μια δυνατότητα σύγκρισης η οποία στην πραγματικότητα είναι πλασματική. Μπαίνει, δηλαδή, κανείς στον πειρασμό να προχωρήσει σε ερμηνείες των διαθέσιμων δεδομένων, χωρίς να κατανοεί πλήρως το εκάστοτε εθνικό πλαίσιο.

Κάθε κράτος-μέλος της ΕΕ ακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, τα δικά του πρότυπα σε ό,τι αφορά τα πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών (κατ' επέκταση και τις δικές του πολιτικές πολιτογράφησης) και υιοθετεί τη δική του «εθνική φιλοσοφία» αναφορικά με το ζήτημα της ενσωμάτωσης (Favell, 1998). Όλα αυτά επηρεάζουν, φυσικά, και τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν τη μετανάστευση (Grieco, 2002). Μάλιστα, κάθε χώρα υποδοχής ακολουθεί το δικό της σύστημα στατιστικής καταγραφής της μετανάστευσης.

Ορισμένες χώρες περιλαμβάνουν στους μετανάστες όλους όσους έχουν γεννηθεί στο εξωτερικό, ενώ άλλα κράτη παρακολουθούν μόνον τους κατοίκους με ξένη υπηκοότητα. Σε ορισμένες χώρες, μετά την πολιτογράφησή τους, οι μετανάστες διαγράφονται αυτόματα από τις σχετικές στατιστικές (αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στη Γερμανία και τη Βρετανία), ενώ άλλες χώρες τηρούν πιο «ολοκληρωμένα» αρχεία,

που καταγράφουν τους γηγενείς πολίτες, τους πολίτες με ξένη καταγωγή και όσους δεν είναι πολίτες (όπως η Γαλλία και η Ολλανδία).

Αν και μια λεπτομερής εξέταση των ορισμών και των κατηγοριών της μετανάστευσης υπερβαίνει τους στόχους αυτού του κεφαλαίου⁵, θα παρουσιάσουμε εδώ έναν βασικό ορισμό της διεθνούς μετανάστευσης και τις πιο σημαντικές κατηγορίες που περιλαμβάνει.

Κατά βάση ορίζουμε ως μετανάστες τους γεννηθέντες στο εξωτερικό και τους άμεσους απογόνους τους, δηλαδή τους μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς. Κρίνουμε όμως σκόπιμο, λόγω των περιορισμών που σχετίζονται με τις βάσεις δεδομένων, να επισημάνουμε στον αναγνώστη τα προβλήματα αυτής της επιλογής και να εξετάσουμε τα σημεία όπου συμπίπτει και αποκλίνει από εναλλακτικούς ορισμούς.

Γεννημένοι στο εξωτερικό και γηγενείς

Η διάκριση ανάμεσα σε «γεννημένους στο εξωτερικό» και «γηγενείς» κατοίκους είναι η πιο διαδεδομένη κατηγοριοποίηση στη μελέτη της μετανάστευσης. Σύμφωνα με αυτή, ως μετανάστες ορίζονται τα άτομα που άλλαξαν τόπο κατοικίας βγαίνοντας από τα σύνορα της χώρας καταγωγής τους. Ουσιαστικά, το καθοριστικό κριτήριο είναι η προσωπική μεταναστευτική εμπειρία.

Σε πολλές κοινωνιολογικές μελέτες, οι γεννημένοι στο εξωτερικό ονομάζονται «μετανάστες πρώτης γενιάς», ενώ οι απόγονοί τους, οι οποίοι έχουν γεννηθεί στη χώρα υποδοχής ή μετανάστευσαν με τους γονείς τους σε μικρή ηλικία, ονομάζονται «μετανάστες δεύτερης γενιάς».

Αλλοδαποί και πολίτες μέσω πολιτογράφησης

Η διάκριση ανάμεσα σε αλλοδαπούς και ημεδαπούς παραμένει το πιο συχνό κριτήριο για τη στατιστική καταγραφή της μετανάστευσης. Είναι συνήθως κατάλληλο για τη μέτρηση των νέων μεταναστευτικών εισροών, πάσχει όμως όταν αυξάνεται ο αριθμός των πολιτογραφησέων και της απόκτησης της υπηκοότητας λόγω γέννησης. Επειδή το

5. Για περισσότερα βλ. Τριανταφυλλίδου και Γρώττα (2009), κεφάλαιο 1.

καθεστώς απόκτησης υπηκοότητας διαφέρει πολύ ανάμεσα στα κράτη-μέλη της ΕΕ, το κριτήριο της υπηκοότητας περιγράφει σε κάθε χώρα τελείως διαφορετικές πτυχές της μετανάστευσης.

Ομογενείς

Κατά την είσοδό τους στη χώρα υποδοχής, οι περισσότεροι μετανάστες έχουν ξένη υπηκοότητα. Στις εξαιρέσεις περιλαμβάνονται οι ομογενείς, που αποκτούν με προνομιακούς όρους την υπηκοότητα αμέσως μετά την άφιξή τους στη χώρα προορισμού. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, για τους γερμανικούς πληθυσμούς που ζουν στις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης ή της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών (ΚΑΚ) (Münz και Ulrich, 1998), αλλά και για τους έλληνες Πόντιους από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες της Γεωργίας, της Αρμενίας, του Καζακστάν και της Ρωσίας (Triandafyllidou και Veikou, 2002). Παρόμοια, όχι όμως πανομοιότυπη, είναι η περίπτωση των κατοίκων πρώην αποικιών που βρίσκονται σε περίοδο μετάβασης, όπως οι Σουριναμέζοι, στην περίπτωση της Ολλανδίας, οι πολίτες της Κοινοπολιτείας, στην περίπτωση της Βρετανίας, και οι Αλγερινοί, στην περίπτωση της Γαλλίας. Οι περιπτώσεις αυτές συνδέονται συνήθως με ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες.

Πολιτογράφηση και η διάκριση πρώτης και δεύτερης γενιάς

Είναι κοινή πρακτική μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών να παρέχεται δικαίωμα πολιτογράφησης στους μετανάστες μετά την παρέλευση μιας προκαθορισμένης ελάχιστης χρονικής περιόδου. Η περίοδος αυτή συνήθως διαφέρει από χώρα σε χώρα και κυμαίνεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, από τα πέντε ως τα δέκα έτη διαμονής στη χώρα υποδοχής και εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Σε ορισμένες χώρες, οι προϋποθέσεις αυτές σχετίζονται κυρίως με κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Σε άλλες χώρες, υφίστανται και πολιτισμικού τύπου προϋποθέσεις, όπως η γλωσσική επάρκεια, η εξοικείωση με τα έθιμα και τις παραδόσεις της χώρας εγκατάστασης ή/και η ύπαρξη δεσμών με τη χώρα. Άλλες χώρες επιτρέπουν την κατοχή διπλής υπηκοότητας και άλλες όχι. Οι όροι και οι διαδικασίες που

διέπουν το καθεστώς πολιτογράφησης επηρεάζουν το ποσοστό των μεταναστών που γίνονται πολίτες μέσω πολιτογράφησης.

Λόγω των πολιτικών και πρακτικών πολιτογράφησης, η κοινωνιολογική διάκριση ανάμεσα σε μετανάστες και αλλοδαπούς είναι δυσχερής. Αφού ορισμένοι μετανάστες πρώτης γενιάς πολιτογραφούνται, δεν είναι όλοι οι μετανάστες αλλοδαποί. Παράλληλα, ενώ ορισμένοι κάτοικοι χωρίς πολιτικά δικαιώματα δεν έχουν βιώσει οι ίδιοι τη μεταναστευτική εμπειρία, έχοντας γεννηθεί για παράδειγμα στη χώρα εγκατάστασης των γονέων τους (δηλαδή στη χώρα υποδοχής), μπορεί να μην έχουν δικαίωμα απόκτησης της υπηκοότητας της χώρας αυτής. Συνοψίζοντας, οι πολιτικές πολιτογράφησης επηρεάζουν καιρως τους ορισμούς και τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν τον πληθυσμό των μεταναστών σε κάθε χώρα.

Καθεστώς και προοπτικές διαμονής

Θεωρητικά διαχωρίζουμε τους μετανάστες (έχοντες δικαίωμα μόνιμης διαμονής) από τους μη μετανάστες (έχοντες δικαίωμα προσωρινής διαμονής). Η διάκριση αυτή σημαίνει ότι οι μη μετανάστες φεύγουν από τη χώρα έπειτα από ορισμένο διάστημα, σε αντίθεση με τους μετανάστες που φτάνουν στη χώρα για να εγκατασταθούν μόνιμα. Όμως, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ελάχιστοι μετανάστες είχαν εξαρχής άδεια μόνιμης διαμονής. Επιπλέον, οι εθνικές πολιτικές διαφέρουν όχι μόνο ως προς τους κανόνες που διέπουν την απονομή υπηκοότητας, αλλά και σε σχέση με το νομικό καθεστώς των μεταναστών. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Ιρλανδία και η Ελλάδα (Kassimis και Kassimi, 2004· Ruhs, 2004), η κατηγορία των μακροχρόνιων μεταναστών είναι πολύ νέα, καθώς η ανάγκη για τη δημιουργία της στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής προέκυψε μόλις την τελευταία δεκαετία.

Στην πραγματικότητα, η διάκριση ανάμεσα σε προσωρινούς και μακροχρόνιους ή μόνιμους μετανάστες αντανάκλα την αυτοαντίληψη της εκάστοτε κοινωνίας υποδοχής και τους στόχους της μεταναστευτικής πολιτικής της και έχει ελάχιστη σχέση με τις πραγματικές μεταναστευτικές διαδικασίες. Οι μεταναστευτικές πολιτικές αλλάζουν συχνά, προσαρμοζόμενες στις τάσεις και τις πραγματικότητες της μετανάστευσης, αλλά και στα θεωρούμενα συμφέροντα της κοινωνίας υποδοχής. Έτσι,

μετανάστες που έφτασαν με συμφωνίες τύπου «εκ περιτροπής μετανάστευση» απέκτησαν δικαίωμα αόριστης διαμονής και μετανάστες χωρίς χαρτιά νομιμοποιήθηκαν. Υπό το πρίσμα αυτό, οι κατηγοριοποιήσεις των μεταναστών δεν συνεπάγονται κάποια υπόθεση σχετικά με τη μελλοντική μεταναστευτική συμπεριφορά τους. Κάθε κατηγορία συνδέεται με το νομικό καθεστώς των μεταναστών στη χώρα υποδοχής.

Αυτή η σύντομη επισκόπηση των εναλλακτικών ορισμών και τυπολογιών των μεταναστών αποκαλύπτει αφενός πόσο σύνθετη είναι η πραγματικότητα στα κράτη-μέλη της ΕΕ και αφετέρου τις διαφορές από χώρα σε χώρα και ανάμεσα στους επίσημους ορισμούς και στις αντιλήψεις της κοινής γνώμης ή στις κοινωνιολογικές (ερευνητικές) έννοιες που αφορούν τους μετανάστες.

Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική

Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα θα πρέπει να αναλυθεί και υπό το πρίσμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ένα μοναδικό χαρακτηριστικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως κοινωνικοπολιτικής οντότητας, είναι η διεύρυνση των συνόρων της. Η ένταξη δέκα νέων κρατών-μελών το Μάιο του 2004 και δύο ακόμα το 2007 ανέδειξε ακόμη περισσότερο τον δυναμικό χαρακτήρα της ΕΕ και ταυτόχρονα άλλαξε τη νομική ορολογία όσον αφορά τον ορισμό του διεθνούς μετανάστη στην επικράτεια της ΕΕ. Ωστόσο, οι δημόσιες αντιλήψεις για την ταυτότητα του «extracomunitario» (του πολίτη τρίτης χώρας) αλλάζουν με βραδύτερο ρυθμό. Στο μεταξύ η ΕΕ συνεχίζει να διευρύνεται προς τα Βαλκάνια και ίσως και προς την Τουρκία.

Αυτή όμως η περιεκτική φύση της Ένωσης εγείρει μια σειρά από ζητήματα ταυτότητας που σχετίζονται τόσο με την έννοια της «ευρωπαϊκότητας», δηλαδή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όσο και με τις εθνικές ταυτότητες των κρατών-μελών και των μειονοτήτων στο εσωτερικό τους. Η διαδικασία οικοδόμησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης προλειαίνει το έδαφος για μια τριπολική ταυτότητα, όπου οι υφιστάμενες μορφές συλλογικού προσδιορισμού θα πρέπει να επανεξεταστούν και να οριστούν εκ νέου. Στο πεδίο αυτό αναδεικνύεται η συνύπαρξη τριών επιπέδων ταυτότητας και διακυβέρνησης: του υπερεθνικού ή